

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KEÇİD HADİSƏSİ VƏ TRANSPOZİSİYA

UOT 81.

Kəmalə İzzət qızı MəlikliAzərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant**E-mail:** ismayilovakemale@mail.ru**Rəyçilər:** *filol.ü.f.d., dos. Ş.Ə. Əliyeva,*
*filol.ü.f.d., b/m. R.Q. Abdurahmanova***Açar sözlər:** *morfoloji transpozisiya, keçid, sözyaratma, derivasiya, konversiya, nitq hissələri***Ключевые слова:** *морфологическая транспозиция, переход, словообразование, словообразование, конверсия, части речи***Key words:** *morphological transposition, transition, word formation, derivation, conversion, parts of speech*

Məlumdur ki, insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil zaman keçdikcə dəyişikliklərə məruz qalaraq inkişaf edir. Bu inkişaf prosesində müxtəlif dil hadisələrinin daimi hərəkəti sayəsində onların bir-birinə keçidi baş verir. Dilçilikdə daha çox qrammatik yönümdən araşdırılan keçid hadisəsi müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Belə ki, bir dil vahidindən başqasına keçid transpozisiya, derivasiya, konversiya, keçidlilik, tərcümə və s. kimi qeyd edilir. Dilçilik ədəbiyyatında həmin bu dil hadisələri müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq edilmiş və eyni lingvistik hadisənin müxtəlif tərifləri və fərqli terminologiyaları meydana çıxmışdır. Bundan başqa dilçilikdə bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə funksional və törəmə keçid prosesində “transformasiya” (N.P. Qolubeva, V.N. Miriçin və b.), “transkateqoriyalaşma” (L.V. Borte və b.), “substitusiya” (M.F. Lukin), “sinkretizm” (İ.V. Visotskaya) kimi terminlərdən də istifadə olunur. Fikrimizcə, “transpozisiya” bu terminlər arasında həm ən çox istifadə olunanı, həm də ən dəqiqidir.

Dil vahidlərinin bir kateqoriyadan başqa birinə keçidini bir qrup alim (O.M. Kim, V.Q. Qak, V.V. Babayseva, A.V. Bandarko və b.) transpozisiya olaraq qeyd edir.

V.Q. Qakin “Dilçilik ensiklopediyası” lüğətində transpozisiya bir dil formasının digərinin funksiyasında istifadəsi, paradiqmatik sıradakı əks termini kimi göstərilir. Geniş mənada transpozisiyanı istənilən dil formasının köçürülməsi kimi izah edən dilçi, dar mənada bu termini “funksional transpozisiya” adlandıraraq bir nitq hissəsindən başqasına keçid prosesini nəzərdə tutur (1, s.519).

O.M. Kimə görə isə, geniş mənada transpozisiya bütün dil səviyyələri üzrə bir kateqoriyaya aid olan dil işarəsinin başqasına keçməsidir (2, s. 4).

Nitq hissələri arasındakı keçidi Y. Rubinçik də transpozisiya termini ilə adlandıraraq bu prosesin heç bir derivasyon şəkilçinin iştirakı olmadan baş verdiyini qeyd edir. Dilçiyə görə, transpozisiya elə bir sözyaratma üsuludur ki, bu zaman affikslər olmadan yeni qrammatik xüsusiyyətlərə malik sözlər əmələ gəlir (3, s. 259).

E.A. Kuriloviç hesab edir ki, dildəki keçid hadisəsi morfoloji və sintaktik törəmə nəticəsində baş verir, bu səbəbdən də o, belə hadisələri törəmə (derivasiya) adlandırır (4, s. 61).

V.V. Babaysevanın “keçid” və “keçidlilik” anlayışları haqqındakı əsərləri bir çoxları üçün bu mövzunun araşdırılmasına kömək olur. Dilçiyə görə keçid diaxronik proses olub bir nitq

hadisəsinin başqa birinə çevrilməsini, eyni zamanda hadisələr arasındakı sinxron əlaqələri, həmçinin bir-birinə əks dil hadisələri arasındakı birləşdirici əlaqələri əks etdirir. Keçidlilik isə dilin elə bir xüsusiyyətidir ki, o, bir sistem daxilində linqvistik faktları, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni göstərir və diaxronik çevrilmələrin mümkünlüyünə səbəb olur (5, s. 15).

V.V. Babayseva keçid hadisəsinə dilin ayrılmaz bir hissəsi, onun bütün səviyyələrinə xas olan fenomen hesab edir. Bu terminin dilin bütün yaruslarında keçərli olmasının səbəbini isə dilçi dil və nitq vahidlərinin çoxölçülülüyü olması, dildə fikirlərin ifadəsi üçün lazımi söz və strukturların olmaması, dil materialına qənaət, sinkretik birləşmələrin semantik tutumu və semantik əlaqələrin diferensiallaşması ehtiyacı ilə izah edir.

V.V. Şiqurov isə sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə keçidindən danışaraq onun bir sıra əlamətlərini qeyd edir:

- 1) Sözüün sintaktik funksiyasının dəyişməsi;
- 2) Sözüün ümumi qrammatik mənasının dəyişməsi;
- 3) Sözüün sintaktik paylanması dəyişməsi;
- 4) Sözüün leksik mənasının dəyişməsi;
- 5) Sözüün leksik paylanmasının dəyişməsi;
- 6) Sözüün morfoloji xüsusiyyətlərinin dəyişməsi;
- 7) Sözüün morfem səviyyəsində quruluşunun dəyişməsi;
- 8) Sözüün söz əmələgətirmə imkanlarının dəyişməsi;
- 9) Sözüün fonetik xüsusiyyətlərinin (vurğu, fonetik tərkibin azalması) dəyişməsi (6, s.11-16).

Dildə nitqin bir hissəsindən digərinə keçid bir çox dünya dillərinə xas olan linqvistik hadisədir. Belə ki, elm və texnikanın tərəqqisi, modanın təsiri, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın nəticəsində yaranan yeni anlayışların adlandırılmasına ehtiyac yaranır. Bu ehtiyacın ödənilməsi üçün dildə müxtəlif söz yaratma üsullarından istifadə olunur. Germanist və romanist dilçilərin fikrincə bu üsullardan ən geniş yayılanı məhz bir nitq hissəsindən başqasına keçidlə bağlıdır. Dilçilər sözlərin bu şəkildə keçidinin müxtəlif səbəblərini qeyd etsələr də, onlar onun əsas səbəbini linqvistik materiala qənaətdə görürlər.

Bu və ya digər şəkildə dil sistemi nitq hissələri arasındakı keçid üçün ilkin şərtləri ehtiva edir. Belə ki, söz müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən mürəkkəb qrammatik formalar sistemi kimi götürülə bilər. Zaman keçdikcə ayrı-ayrı formalar konkret bir sözüün strukturundan ayrılaraq müstəqil sözlərə çevrilir. Müəllif isə qrammatik transpozisiyanın imkanlarından istifadə edərək sözüün yeni qrammatik mənasını və mətnin də əlavə semantikasını yaradır. Beləliklə, dil hadisələrinin keçidi dilin daimi inkişafda olduğunu göstərir və bu proses onları bütöv bir sistemdə birləşdirir.

Dilçilikdə keçid prosesi ikitərəfli xarakter daşıyır. Bir tərəfdən o sintaktik hadisədirsə, digər tərəfdən yeni sözlərin yarandığı sintaktik-morfoloji prosesdir. Həmin bu ikitərəfliliyin nəticələri eyni deyil. A.A. Teleqin bunun səbəbini belə izah edir ki, bir söz iki nitq hissəsinin funksiyasında çıxış edərsə bu heç də həmişə yeni növ leksik vahidin yaranmasına səbəb olmur (7, s. 40).

Nitq hissələri arasındakı keçid iki dil səviyyəsinin- morfolojiya və söz yaradıcılığının qovşağında götürülə bilər. Belə ki, bir nitq hissəsindən başqasına keçiddən söhbət edərsə bu, keçid hadisəsinin morfolojiya ilə bağlılığını göstərir. Digər tərəfdən isə bir dil vahidindən digərinə keçid olarsa bu, onun söz yaradıcılığı ilə olan əlaqəsini göstərir.

A.M. Peşkovskiyə görə, “keçid” ayrı-ayrı sözlərdəki səs dəyişiklikləri nəticəsində sözlərin tədricən bir kateqoriyadan başqasına keçməsi prosesidir (8, s.128).

İ.V. Arnolda görə, isə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik hər bir nitq hissəsi transpozisiyaya uğraya bilər, yəni dil vahidinin qrammatik kateqoriyaları və onların ifadə vasitələrindən asılı olaraq bir nitq hissəsindən başqasına keçid olur (9).

V.V. Vinaqradov nitq hissələrinin keçidi ilə bağlı qeyd edir ki, canlı dildə müxtəlif sözlər arasında kəskin sərhədlər yoxdur, yəni dildəki qrammatik faktlar bir kateqoriyadan başqasına keçə bilər (10, s.43).

E. Kuriloviç xüsusilə dil işarələri arasındakı dəyişiklikləri müşahidə edərək onları “leksik derivasiya” və “sintaktik derivasiya” terminləri ilə adlandırır (11, s. 61).

Leksik derivasiya ilə sintaktik derivasiya arasındakı münasibətin birtərəfli olduğunu qeyd edən L.A. Teleqin belə qənaətə gəlir ki, derivasiya həmişə transpozisiyadırsa, transpozisiya heç də hər zaman derivasiya deyil (7, s.16).

L.A. Teleqin eyni zamanda qeyd edir ki, transpozisiya və keçidi dildəki sözlərin qarşılıqlı təsirini təmin edən əsas mexanizmlər kimi götürmək olar. Bu proseslərin nəticələri yalnız nitq aktında, müəyyən sintaktik mövqedə görünür (7, s. 25).

Müasir dilçilikdə dil vahidləri arasındakı keçidi ifadə edən, bəzən “qrammatik metafora” adlandırılan transpozisiya linqvistik vahidlərin semantik və ya funksional müqayisəsinə əsaslanır. Bu prosesdə köçürülmüş forma, transpozisiya vasitəsi və nəticə (transpozit) olmaqla üç element iştirak edir.

Transpozisiya prosesində keçidə uğrayan ilkin forma istər-istəməz müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliyin özünü leksik-semantik, morfoloji və sintaktik mənsubiyyətinə görə bu və ya digər kateqoriyaya təsnif etmək mümkündür.

Transpozisiya dilin strukturunda və fəaliyyətində çox mühüm rol oynayır və onun sayəsində dilin nominativ imkanları genişlənir və sözlərin yeni məna çalarları ifadə edən sinonimləri yaranır.

Dil vahidlərini yeniləyərkən, yəni sözləri mücərrəd dil sferasından konkret nitqə çevirərkən çoxfunksiyalılıq məsələsi ortaya çıxır. Bunun nəticəsi olaraq dil və nitq arasında ziddiyyətlər, sözün iki modifikasiyasının, yəni, dil vasitələri sisteminin vahidi kimi virtual söz və aktual nitq vahidi kimi aktual söz arasındakı fərq dilçilik nəzəriyyəsinə daxil olur və linqvistik təhlilə tabe tutulur.

Aktuallaşma zamanı söz hansısa sintaktik kontekstdə müəyyən nitq hissəsinin sözü kimi onların əsas mənasına uyğun gələn ifadə və ya cümlədə həmin sintaktik mövqedə yerləşdirilir. Lakin dilin fəaliyyət göstərməsi zamanı bir çox sözlər onlar üçün qeyri-adi olan sintaktik kontekstdə ola bilər. Konkret vəziyyətə uyğunlaşaraq sözlər adi norma və aktuallaşma vasitələrindən kənara çıxır və yeni funksiya yerinə yetirir. Bu zaman iki halla qarşılaşmaq mümkündür:

Sözün yeni funksiyada istifadəsi verilmiş kontekstlə məhdudlaşır və təsadüfi istifadə səviyyəsində qalır. Bu hala dilçilikdə təsadüfi transpozisiya deyilir.

Yeni funksiyadakı söz məlum olan kontekstdən kənara çıxır, istifadə dairəsini genişləndirərək davamlı xarakter alır. Bu zaman isə daimi transpozisiya halını görmək olar.

Ümumiyyətlə, çoxfunksiyalılıq dil vahidinin ilkin olaraq onun üçün qeyri-adi olan semantik-sintaktik xassələrini toplamaq qabiliyyətidir. O, həm də transpozisiyaya səbəb olan dil vahidlərinin imkanlarının reallaşmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, çoxfunksiyalılıq sözün kateqoriyalarında mütləq dəyişiklik demək deyil. Məsələn, ingilis dilindəki “be, do, have, become, get” kimi feillər əsas, köməkçi və ya modal feil funksiyalarında işləyə bilərlər.

O. Yesperson, V.V. Vinaqradov, Y.S. Kubryakova kimi alimlərin araşdırmaları göstərir ki, müxtəlif nitq hissələrinin mənalari arasında keçilməz sərhədlər yoxdur və söz semantik onomasioloji müxtəlifliyinə görə bir ifadənin əsas hissəsi kimi ortaya çıxma bilər. Çoxfunksiya-

lılıq transpozisiya hadisəsinin üç hissəsində həyata keçirilir: konversiya, keçid və sintaktik variyasiya. İlk iki növ işarənin qrammatik eyniliyini pozursa, üçüncü növ buna səbəb olmur. Belə ki, sintaktik variyasiya zamanı sözün nitq hissəsi dəyişmədiyi üçün sözün ayrılması səviyyəsində reallaşdırılmamış qalır.

Dilçiliyə transpozisiya terminini gətirən Cenevrə dilçisi Ş. Balli söz sinifləri arasında olan keçidi funksional, məna keçidini isə semantik transpozisiya adlandırır (12, s. 176-196). Buna ingilis dilindəki professor-professorship nümunəsini göstərmək olar. Göründüyü kimi hər iki söz eyni nitq hissəsinə aid olsa da, şəkilçinin köməyi ilə ümumi isimdən abstrakt ismə keçid hadisəsi baş vermiş, yəni söz semantik transpozisiyaya uğramışdır. Free-freely sözlərində isə semantik məna eyni olsa da, şəkilçiyə görə onların aid olduqları nitq hissələri fərqlənir. Ş. Balli bu kimi halları funksional transpozisiya adlandırır.

Ş. Ballidən fərqli olaraq isə, Y.N. Qrebeneva transpozisiyanın tərifini verərkən qeyd edir ki, bir nitq hissəsindən başqa birinə keçid zamanı şəkilçiyə ehtiyac yoxdur. Beləliklə, Y.N. Qrebeneva da Y.Rubinçik kimi transpozisiyanın sərhədlərini məhdudlaşdıraraq ancaq konversiya hallarının bura aid olduğunu qeyd edir.

Transpozisiya nəzəriyyəsinin əsasını Ş. Balli qoysa da onun ayrı-ayrı aspektlərini O. Yesperson, A. Seşe, A. Frey hazırlayır. Fransız dilçisi L. Tenyer isə translyasiya termini adı altında transpozisiyanın növlərini qeyd edir (13, s.105)

L. Tenyerin nəzəriyyəsinə görə birinci dərəcəli və ikinci dərəcəli transpozisiya mövcuddur. O, birinci dərəcəli transpozisiya hallarına sözlərin və söz köklərinin nitqin bir hissəsindən digərinə keçidini, ikinci dərəcəli transpozisiyaya isə cümlələrin isim, sifət, zərf funksiyasına keçidini aid edir.

Dilçilik tarixinə nəzər saldıqda transpozisiya nəzəriyyəsinin transformasiya metodunun formalaşmasında da böyük rol oynadığının şahidi oluruq. Nitq hissələrinin öyrənilməsinin birinci mərhələsində transformasiyanın əsas faktlarını təsvir etməyə başlayan tədqiqatçılar bu mərhələdə “keçid”, “diaxronik transformasiya”, “transpozisiya”, “konversiya” və s. terminlərin başa düşülməsində uyğunsuzluqların olduğunu görürlər. Beləliklə, dilçiliyin qarşısında ümumi keçid nəzəriyyəsinə yaratmaq vəzifəsi durur. L.Y. Malovitskiy qeyd edir ki, müəyyən bir dil məsələsindən keçid aktual ümumi dil probleminə çevrilir (14, s.17).

Dilçilər iki tip transpozisiyanı fərqləndirirlər. Bunlardan biri başqa bir nitq hissəsinə keçidlə heç bir əlaqəsi olmayan, transpozisiyaya uğrayan dil vahidinin yalnız sintaktik funksiyasının dəyişdiyi natamam və ya sintaktik transpozisiyadır. Funksional və ya sintaktik transpozisiya bir nitq hissəsinə aid sözlərin başqa nitq hissəsinə xas sintaktik funksiyada işlədilməsindən ibarət olan sintaqmatik prosesdir.

Transpozisiyanın digər bir tipi isə morfoloji transpozisiyadır ki, burada ya müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə, ya da şəkilçisiz yeni dil vahidləri, yeni sözlər yaranır. Morfoloji transpozisiyanın bu ifadə vasitələrinə müvafiq olaraq affiksasiya və konversiya deyilir. Sintaktik transpozisiyadan fərqli olaraq morfoloji transpozisiyada bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçid baş verir.

Məşhur dilçi A.İ. Smirnitkiy də morfoloji və sintaktik transpozisiya hadisələrini təsvir edir və o, morfoloji transpozisiyanı morfoloji konversiya adlandırır. İngilis dilindəki master - to master (usta - öhdəsindən gəlmə); help - to help (kömək - kömək etmək) və s. kimi sözlər morfoloji konversiyaya nümunə kimi verilir (15, s.150)

Qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji və sintaktik konversiya mövzusu linqvistik təhlilin ən çətin problemlərindən biridir. Sözün əsasının hansı kateqoriyaya və ya hansı funksiyaya keç-

məsindən asılı olaraq A.A. Şahmatov keçid proseslərini konkret şəkildə substantivasiya, adektivasiya, verbalizasiya, adverbizasiya və pronominalizasiya kimi adlandırır (16).

Dilçi alimlərin keçid hadisəsi və transpozisiya haqqındakı fikirlərini araşdırarkən aydın olur ki, dilçilikdə keçid anlayışı daha çox affiksiz keçid kimi başa düşülür. Ancaq digər tərəfdən bəzi elm xadimləri bütün transpozisiya hallarını “keçid” termininə aid edirlər. Fikrimizcə, transpozisiya daha geniş anlayış olduğundan bura həm şəkilçi vasitəsilə (affiksasiya), həm də şəkilçisiz (konversiya) keçidləri daxil etmək olar.

Affiksiz keçidin nəticəsində söz ya başqa nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini qəbul edir, ya da kontekstdən kənara çıxmadan yeni qrammatik keyfiyyətdə fəaliyyət göstərir. Birinci halda iki və daha çox müstəqil dil vahidinin omonim parçalanması, ikinci halda isə bu və başqa nitq hissəsi tərkibində müxtəlif sintaktik funksiyaların olması müşahidə olunur.

Dilçilik ədəbiyyatındakı təhlilə əsasən demək olar ki, nitq hissələrinin keçidi nəticəsində özünəməxsus morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malik yeni söz əmələ gəlir. Bu söz ilkin sözdən fərqli olaraq tam və ya natamam olur. Bu baxımdan keçid hadisəsi söz yaratmanın morfoloji-sintaktik qolu hesab oluna bilər, yəni əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi “keçid” morfolojiya ilə söz yaradıcılığının qovşağında dayanır.

Problemin aktuallığı. Dildə baş verən, onda dəyişikliyə səbəb olan qrammatik keçid hadisəsi və transpozisiyanın öyrənilməsinə müasir dilçilikdə maraq artmışdır. Məhz dil vahidləri arasındakı keçid və keçidlilik hadisələrinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi yenilik dilçilikdə fərqli fikirlərin yaranmasına səbəb olan keçid və transpozisiya, habelə derivasiya və konversiya hadisələrinin mahiyyətinin öyrənilməsində aşkar olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantları nəzəri əsas kimi istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Гак, В.Г. Транспозиция. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998, с. 519.
2. Ким, О. М. Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии в современном русском языке. Ташкент: Фан, 1978, 227 с
3. Рубинчик, Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. М.: Восточная литература, 2001, 600 с.
4. Курилович, Е. Очерки по лингвистике: сборник статей. М.: Издательство иностранной литературы. 1962, 456 с.
5. Бабайцева, В.В. Явления переходности в грамматике русского языка: Монография . М.: Дрофа, 2000, 640 с.
6. Шигуров, В. В. Переходные явление в области частей речи в синхронном освещении: Учебное пособие. Саранск:1988, 87 с.
7. Телегин, Л.А. Безаффиксальная транспозиция и её влияние на процессе деривации в современном английском языке: дис. док. фил. наук: 10.02.04 / Л.А. Телегин. – Самарканд, 1992, 259 с.
8. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. – 512 с.
9. Арнольд, И. В. Основы научных исследований в лингвистике : учеб. пособие. М.: Высшая школа, 1991, 140 с.
10. Виноградов, В.В. Вопросы современного русского словообразования. Исследования по русской грамматике: Избранные труды. М.: Наука, 1975. С. 155-165.
11. Курилович, Е. Очерки по лингвистике, М., 1982. 192 с.
12. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка; пер. с франц. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955, 416 с.

13. Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса; пер. с франц. М.: Прогресс, 1988, 656 с.
14. Маловицкий, А.Я. Переходность как отображения исторических изменений в языке. Семантика переходности. Л., 1977, 17 с.
15. Маслов, Ю.С. Введение в языковедение. М., «Высшая школа», 1987, 150 с.
16. Шахматов, А. А. Учение о частях речи. – 2-е изд., стереотип; вступ. статья В. В. Виноградова. М.: КомКнига, 2006, 272 с.

К.И. Меликли

Процесс перехода в современном языковедении и транспозиции

Резюме

Изменения грамматического строя языка, вызванные различными причинами в процессе исторического развития, отражаются на словарном запасе языка. Одним из процессов, ведущих к развитию словарного запаса языка, является транспозиция. В ходе этого процесса происходит переход от одной языковой единицы к другой как с суффиксами, так и без них. Как известно из исследований, этот процесс служит обогащению языка, происходящий не только на морфологическом, но и на синтаксическом уровне.

K.I. Malikli

The process of transition in modern linguistics and transposition

Summary

Changes in the grammatical structure of the language due to various reasons in the process of historical development are reflected in the vocabulary of the language. One of the processes leading to the development of the vocabulary of the language is transposition. During this process, there is a transition from one language unit to another, either with or without suffixes. As it is known from the research, this process serves to enrich the language by happening not only at the morphological level, but also at the syntactic level.

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2023